

ЯЙЛОВ ЗАРАРКУНАНДАЛАРИ СОНИНИ ЧЕКЛАШДА ЭНТОМОФАГЛАРНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Аннотация: в статье представлены результаты многолетних исследований о значении природных энтомофагов в ограничении численности пастбищных вредителей.

Annotation: the article presents the results of many years of research on the importance of natural phomophages in limiting the number of Sagittarius pests.

Калит сўзлар: яйлов, зараркунанда, фитофаг, энтомофаг, афидидлар, хонқизи, олтинкўз, малҳамчи кўнғизлар.

Яйлов ўсимликлари зараркундаларининг табиий кушандалари хилма-хил бўлиб, жумладан, кушлардан: чуғурчуқ, майна, ғоз, қирғовул, чумчуқлар, қарғалар, бўғиноёқлилардан: ўргимчак, қизил кана, чаён, фаланга, арилар, визилдоқ пашшалар ва бошқа жониворлар зараркундалар сонини камайтириб туришда муҳим аҳамиятга эгадир [1;4].

Маълумки, яйлов ва чўлларда чўл агамасикенг тарқалган калтакесак тури бўлиб, озуқасининг асосини термитлар, тўғриқанотлилар, тенгқанотлилар, яримқаттиққанотлилар, қаттиққанотлилар, тангақанотлилар, пардақанотлилар туркумларига мансуб ҳашаротлар ташкил этиши аниқланган [2].

Республикамизнинг тоғ олди, адир ва чўл яйловларида фитофаг ҳашаротларнинг табиий энтомофаглари ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Тадқиқотлар Сурхондарё, Қашқадарё, Самарқанд, Навоий, Жиззах вилоятларининг яйловларида 2011-2019 йиллар мобайнида ўтказилди. Зараркунанда ҳашаротларнинг табиий кушандалари кузатиш, тажриба, таққослаш усуллари ҳамда зараркунанда ҳашаротларнинг текинхўр ва паразитлар турлар таркиби Л.М.Копанева [3] аниқлагичлари ёрдамида таҳлил этилди.

Кўп йиллик тадқиқотларда тухумхўр ҳашаротлар асосан чигиртка кўзачаларининг юқори қисмига ўз тухумларини қўйиб, бутун личинкалик даврини чигиртка кўзачалари ичида, уларнинг тухумлари билан озиқланиб ўтказди. Айниқса малҳамчи кўнғизларнинг личинкалари бошқа энтомофагларга қараганда анча фаол ва улар чигиртка тухумлари билан озиқланади, шу тариқа зараркундалар сонини камайтиради.

Малҳамчи кўнғиз личинкаларининг чигиртка тухумларини зарарлаш даражасини ўрганиш мақсадида Бойсун туманининг Чилонзор, Термиз туманининг Ўтанжар, Ол-

тинсой туманининг Илонлисой ва Узун туманининг Аламжаҳон участкаларидан чигиртка кўзачалари терилди ва чигиртка тухумларининг зарарланиш даражаси аниқланди.

Тадқиқотларимиз натижасига кўра, малҳамчи кўнғиз личинкаларининг чигиртка тухумларини зарарлаши Бойсун туманининг Чилонзор ҳамда Олтинсой туманининг Илонлисой участкаларида энг юқори бўлиб, ўртача 14,8-12,5% ни ташкил этди. Энг паст кўрсаткич эса, Узун туманининг Аламжаҳон участкасида кузатилиб, чигиртка тухумларининг зарарланиши ўртача 4% эканлиги аниқланади (1-жадвал).

1-жадвал.

Малҳамчи кўнғиз личинкаларининг чигиртка кўзачаларидаги тухумларни зарарлаши (Сурхондарё вилояти, 2011-2013 йиллар).

№	Жойнинг номи	Йиллар	Чигиртка кўзачаларининг сони, дона/м ²	Малҳамчи кўнғиз личинкалари зарарлаган кўзачалар, сони	Зарарланиш даражаси, %
1.	Термиз тумани Ўтанжар худуди	2011	230	21	9,1
		2012	118	12	10,1
		2013	78	8	10,2
2.	Бойсун тумани Чилонзор худуди	2011	85	13	15,2
		2012	195	28	14,3
		2013	94	14	14,9
3.	Олтинсой тумани Илонлисой худуди	2011	83	11	13,2
		2012	72	9	12,5
		2013	117	14	11,9
4.	Узун тумани Аламжаҳон худуди	2011	185	8	4,3
		2012	137	6	4,3
		2013	143	5	3,5

Чигиртка ва бошқа яйлов зараркундаларининг турли ривожланиш давларида фалангалар ҳам аҳамиятли бўлиб, фаол энтомофаг ҳисобланади (1-расмга қаранг). Кузатувлар

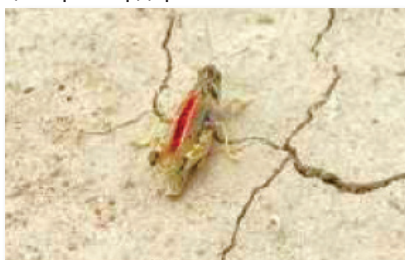

1-расм. Чигиртка билан озиқланаётган фалангалар (Сурхондарё-2011 й. ва Жиззах вилоятлари-2018 й.).

давомида фалангалар барча яйлов майдонларида кенг тарқалганлиги ҳамда чигиртка личинкаларини, кўнғизларни, тунлам ва бошқа турга мансуб куртлар билан озикланиши кузатилди. Бугиноёқлилардан текинхўр пашшалар, арилар, шпанкалар, қтирлар, бешиктебратарлар, қандалалар ва бошқа текинхўр ва йиртқич энтомофаглар ҳам яйлов зараркунандалари сонини чеклаб туради, аммо оммавий кўпайиш хусусиятига эга бўлган чигиртка, тунлам ва баргхўрларнинг умумий сонига жиддий таъсир кўрсата олмайди.

Чигирткаларнинг етук зотлари ҳамда личинкаларига қизил каналар ёпишиб уларнинг ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин. Қизил каналар чигирткаларга қанчалик эртароқ ёпишса, уларни шунчалик тез нобуд қилади. Чигиртка қанот чиқарган даврда каналар унинг танасини бутунлай қоплаб олган бўлса, чигиртка уча олмайди ва нобуд бўлади. Тўғри қанотли ҳашаротларнинг қизил каналар билан кучли зарарланиши 2018 йил май, июнь ойларида Сурхондарё вилоятининг Музробод тумани Қоракамар ҳудудида, Самарқанд вилоятининг Жом қишлоғи ҳудудида ва Жиззах вилоятининг Фориш тумани Тўлабой ҳудудларида 16-18% ни ташкил этди. Бу каналар билан чигирткаларнинг зарарланишини Қашқадарё вилоятининг Ғузор, Нишон, Чироқчи, Самарқанд вилоятининг Қўшрабод туманларида ҳам кузатилди (2-расмга қаранг).

Тадқиқотлар давомида ўсимлик ширалари тўдаларида ҳам бир неча тур энтомофаглар қайд этилди. Шираларнинг фаол ички паразитлари - афидидлар оиласига мансуб ҳашаротлардир.

2-расм. Марокаш чигирткаси личинкасига ёпишган қизил каналар (Сурхондарё вилояти Музробод тумани Қоракамар ҳудуди 2018-й).

Афидид личинкалари ўсимлик шираларининг ичида қишлайди. Личинкалар баҳорда ғумбага ўтади ва март ойининг охири-апрель ойининг бошларида етук зотлари учиб чиқади. Учиб чиққан етук зотлар яйлов ўсимликларидаги ширалар тўдаларига тарқалади.

Афидидлар билан зарарланган ширалар дастлаб ташқи кўринишидан соғломидан фарқ қилмайди, аммо текинхўр личинкалари ривожланган сайин, хўжайини озикланмай ва ҳаракатланмай қолади, танаси шишиб кетади, рангини ўзгартиради ва нобуд бўлади. Унинг фақат мумиёланган хитинли қобиғи қолади (3_а-расмга қаранг).

3-расм. А - Афидидлар зарарлаган шира колонияси,

Б - Ширалар билан озикланаётган хонқизининг кўнғизи (Жиззах вилояти, Фориш тумани, 2018 й.)

Ўсимлик шираларининг фаол энтомофаглари-дан бўлган хонқизи кўнғизлари эрта баҳордан яйлов ўсимликларида пайдо бўлиб, шира ва бошқа турли зараркунанда ҳашаротларнинг тухумлари, кичик ёшдаги куртлари билан озикланади. Айниқса улар март ойининг охири-апрель ойи давомида саксовул, юлғун, шувоқ ва бошқа яйлов ўсимликларининг ҳар бир тупида 5-6 та, айрим ҳолларда эса ундан ҳам ортиқ миқдорда учрайди (3_б-расмга қаранг).

Яйлов ўсимликларининг зарарли ҳашаротлари билан ктир пашшалари ҳам озикланиши кузатилади. Ктир пашшаларининг вояга етган зотлари тўғри қанотлилар, пардақанотлилар, иккиқанотлилар, кўнғизлар билан, кўпчилик турларнинг личинкалари эса тупроқда яшаб, қарсилдоқ кўнғизлар, қоратанли кўнғизлар, дон кўнғизлари ва тупроқда ҳаёт кечирувчи бошқа ҳашаротлар личинкалари билан озикланади.

Республикаимизнинг чўл минтақаларида учрайдиган *Scarites bucida* алоҳида эътиборга сазовордир. Кузатишлар жараёнида, у сон - саноқсиз бугиноёқлиларни, айниқса қаттиқ қанотлиларнинг етук зотларини, қора танли кўнғизлар, бузоқбошилар, чигирткаларни, шунингдек тунламларнинг куртлари билан озикланади. У чўл ҳудудларида кум тутувчи бутасимон дарахтлар ҳамда яйлов ўсимликлари зараркунандаларининг самарали йиртқич ҳашароти ҳисобланади.

Яйлов ўсимликлари зараркунандаларининг табиий кушандалари -кушлардан: чуғурчуқ, майна, ғоз, қирғовул, чумчуқлар, қарғалар, бугиноёқлилардан: малҳамчи ва хонқизи кўнғизлари, ўргимчак, қизил кана, фаланга, арилар, визилдоқ пашшалар ва бошқа жониворлар зараркунандалар сонини камайтириб туришда муҳим йиртқич ва паразитлар бўлиб, уларнинг аҳамиятини ошириш чора-тадбирларини кўриш лозим.

Н.Х.ТУФЛИЕВ,
қ.х.ф.д., профессор,
А.Ф.ХАЙТМУРАТОВ,
қ.х.ф.д.,
Б.ЖАЛҒАСОВ,
тадқиқотчи, ЎҲҚИТИ,
А.ФАЙЗУЛЛАЕВА,
талаба, ТошДАУ.

АДАБИЁТЛАР:

1. Гаппаров Ф.А. "Биоэкологические особенности развития вредных саранчовых в Узбекистане и меры борьбы с ними" – Т.; "Навруз", 2014, 336 стр.
2. Камалова З.Я., Давлетшина А.Г. "Питание степной агамы в различных районах Средней Азии." Узб. биол. жур. №1. 1975. С. 49-51.
3. Копанева Л.М. "Определители вредных и полезных насекомых и клещей овощных культур и картофеля в СССР." – Л.: Колос, 1982. – 270 с.
4. Хайтмуратов А., Абдилазизова Ш.К. "Зарарли чигирткаларнинг табиий кушандалари ва касалликлари." "Агроилм" журналы. 2015 й. №4(36) сон, 61-62 бетлар.